

Regényes korrajz színpadon

Herczeg Ferenc: *Déryné ifjasszony*¹

A magyar színjátszás hőskorának művészei és jeles eseményei a XIX. század második felétől megjelentek a színpadon is. A budapesti Nemzeti Színház elsősorban ünnepi alkalmakon emlékezett a korábbi művészgenerációk kiválóságaira. Jókai Mór a magyar színészet százéves évfordulójára, 1890-re írta meg *Thespis kordéja* című színjátékát. A darabhoz Bayer József *A magyar nemzeti játékszín története* című, 1887-ben megjelent művét használta forrásul. Az 1792-ben megindult kolozsvári színjátszásról a város színház-történetének krónikása, Ferenczi Zoltán jeles irodalomtörténész, egyetemi magántanár írt alkalmi játékot, amelyet a Farkas utcai színházban 1892-ben adtak elő, *Száz év előtt* címmel.

A színház-történeti emlékek feltárásába és kiadásába illeszkedik Déryné Széppataki Róza visszaemlékezésének sajtó alá rendezése 1900-ban. Bayer József a teljes kéziratot közreadta, hogy felhívja a figyelmet az elfeledett színésznőre. „Ez a napló a magyar memoárirodalomnak egyik legnagyobb kincse ebben a században” – írta az *Uj Idők* munkatársa, Tábori Róbert a könyvről, s hangsúlyozta, hogy az emlékezés „korának hű képe, elragadó egyszerű bájjában, stílusának közvetlenségében, gazdag és érdekes tartalmánál fogva”. Tábori azt is megvallotta, hogy Déryné írása „úgy olvastatja magát, mint egy regényes korrajz, melynek minden adata azonban magán viseli az igazság bélyegét.”²

Az *Uj Idők* főszerkesztőjét, Herczeg Ferencet is magával ragadta ez a memoár, és elhatározta, hogy színpadra viszi a legendás művésznő alakját. Jó szemmel vette észre, hogy míg a korábban előadott fiktív cselekményt bonyolító, alkalmi színjátékokban papíros figurák ágáltak a magyar nyelvű színjátszás nagyszerűsége mellett, ő felléptetheti azt a személyiséget, akinek sorsa tökéletesen szemléltetheti a vándorszínészet hősi korszakát, a XIX. század elejét meghatározó színházi mozgalmat.

Herczeg Ferenc *Déryné ifjasszony* című művét *Déryné* és *Déryné Kassán* címmel is emlegették a lapok. A színház

könyvtárában megőrzött példányon a *Déryné kalandja* felirat olvasható.³ A darabot 1907. február 6-án a Vígszínház mutatta be. Az előadás után több kritikus megjegyezte, hogy a színmű megszületését Déryné naplója ihlette. Herczeg Ferenc azonban őszintén bevallotta, hogy szabadon használta fel a leírtakat. „Vigjátékom tárgya a Csáky Teodor-féle szerelmes epizód, mely megédesítette, de ugyancsak meg is keserítette a művésznő kassai tartózkodásának idejét. (Zárjel közt megjegyzem, hogy a felvidék híres Don Juanja Szepessy Teodor név alatt szerepel a darabomban.) Hogy színpadképessé formáljam Déryné kis szerelmi regényét, meglehetősen önkényesen kellett elbánnom a valósággal. Déryné maga a naplójában sok őszinteséggel és nőies finomsággal emlékezik meg a félszeg helyzetről, melybe szerelmes grófjának hitvesével szemben jutott. A naiv grófné meleg rokonszenvével és bizalmával állandóan pirulásra készítette Dérynéét. Ezt a vékonyka fonalat próbáltam tovább fenni, és drámai csomóvá bogozni.”⁴

Herczeg Ferenc a kor divatos háromszögdarabjainak szellemében készített színjátékot Déryné és Csáky Tivadar szerelméről. A drámában Déryné tiszteli és szereti Csáky feleségét, de nem tud a szemébe nézni. Ezért úgy dönt, hogy véget vet a viszonynak. A valóságban azonban Déryné igyekezett úgy viselkedni, hogy ne bántsa meg az aszszonyt, de eszébe sem jutott szakítani a gróffal. Azt azonban már ismeretségük elején hangoztatta, hogy „nekem lehetetlen házassággal szerelmi viszonyt kezdeni...”⁵ Az emlékiratban vannak olyan mondatok, amelyek arra utalnak, hogy Déryné pironkodik amiatt, hogy a grófnét megbántja, de Csáky Tivadar mindent elsöprő szerelme, s esküvel megerősített ígérete, hogy örökké tartani fog kapcsolatuk, meggyőzte arról, hogy elfogadja ezt a helyzetet. Igaz, hogy lelkiismeret-furdalás gyötörte, amiről így számolt be: „Ha a grófné csak legkevésbé is valami fessséget mutatott volna erántam, melyet tán gyengélkedő állapota is kimenthetett volna, vagy egy árnyát az úri

¹ Herczeg Ferenc darabja 1943-ban a Singer és Wolfner Kiadó gondozásában *Déryné ifjasszony* címmel jelent meg, a sajtóban azonban *Déryné ifjasszonyt* is olvasni. Megkísérlem a változásokat nyomon követni.

² T. R. [TÁBORI RÓBERT]: *Déryné Naplója = Uj Idők*, 1901, 4. sz., 80.

³ A Vígszínház könyvtárát az Országos Széchényi Könyvtár Színház-

történeti és Zeneműtára őrzi. *A Déryné kalandja* című Herczeg-darab jelzete: SZT Vig 210.

⁴ HERCZEG Ferenc: *Déryné ifjasszony – Szerző a darabjáról = Magyar Színpad*, 1907. február 6., 2.

⁵ DÉRYNÉ [SZÉPPATAKI RÓZA]: *Emlékezései 1–2*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1955, 2., 193.

kevélységnek az alsóbbrendű eránt, nem találnám oly hibásnak a gróffal való barátságkötést. És én odamentemben azért remegtem úgy, mert valóban azt gondoltam, olyasmi vár rám. De az ő nyájas, bizalmas elfogadása engem is elragadott, és sokkal szabadabban viseltem magamat öntudatlanul. Már most elgondolhatja a gróf, hogy én micsoda lélekkel csaljam meg ezt a jó, képzelt boldogsága álmában szendergő grófnét? Én legyek az, ki eránt ő oly hajlammal viseltetik, én riasszam föl boldog álmából? Azaz végtére is, ha reá jön a valóra, énbennem találja az álarc alatt lappangó kígyót!?”⁶

Herczeg Ferenc színjátékában éppen az ellenkezője történik annak, mint ami a valóságban. Déryné naplójából kiderül, hogy a mindenkire féltékeny gróf Csáky Tivadar egy félremagyarázható helyzetről értesülve hűtlenséggel és hazugsággal vádolta meg. A büszke színésznőnek sem kellett több, megsértődött a méltatlan vád hallatán. Nem tetszett neki, hogy ilyesmit feltételez róla az, akiben mindig bízott. Ez a félreértés – az emlékirat tanúsága szerint – erős drámai konfliktust hordozott. Csakúgy, mint Déryné és a grófné között kialakult baráti kapcsolat. Nagy kár, hogy csak utóbbinak van némi nyoma Herczeg Ferenc művében. Így azután, ahogy a bemutatóról megjelent kritikák többsége is megírta, a darabban nem bontakozott ki valódi drámai szituáció. „Déryné ifjasszony nem drámai műremek, hanem csodálatos finomságu részletrajza a magyar kultúra ébredésének, harcainak és mind e küzdelmek közömbös vagy ellenséges szemlélőinek” – szögezte le Sebestyén Károly a *Budapesti Hirlap*ban. Majd részletesebben is értekezett a drámairó dilemmájáról. „Vagy ezt a kort és ezt a környezetet választja, középpontjában Déryné bájos alakjával, és akkor eleve le kell mondania a jól tagolt, erős, drámai meséről. Vagy drámát ír és akkor a kis színész helyett más hős után néz. Déryné egy-egy kalandja soha sem volt oly tartós és jelentős, hogy belőle nagy dráma fejlődhetett volna.”⁷

Kosztolányi Dezső is azt emelte ki, hogy „Déryné inkább regényes alak, mint drámai. Egész élete ezer és ezer apró bolond regénykéből szövődött össze, csak házasélete, a durva és kíméletlen Déry István mellett való lassú sorvadás az a pont, melyhez a drámairó némi sikerrel nyúlhatna hozzá, de erről Herczeg darabjában nem esik szó.”⁸ Ugyanakkor elismerte, hogy bár a „dráma gyöngye úton halad, s nagyon gyakran szól a zene, sok benne a szavalat” – a színjátékból mégiscsak a „magyar reneszánsz kor szép-

sege és lírája, a táblabíró idők bősége, humoros nyomora, és diákos túlzása lehel felénk.”⁹

Szini Gyula jóval megengedőbb az íróval, s inkább a darab értékeit hangsúlyozza, azokat a „tündöklő erényeket”, amelyek feledtetik az erős drámai koncepció hiányát. „Herczeg Ferencnek is meg kellett elégednie azzal, hogy korképet fessen és az egyes képekbe öntse minden tudását, minden lelkességét, legszebb erényeit, legkiválóbb képességeit, amelyekkel végül is diadalt aratott.”¹⁰

Márkus László azt fogalmazta meg *A Hét* című hetilapban, hogy a XX. század elejének színházában a konfliktus és az erőteljes drámai összecsapások hiányát jótékonyan pótolhatják a hangulatos színpadi képek. „Szinte azt lehetne mondani, hogy ezt a szindarabot nem is drámairó, hanem valamely raffinált rendezőművész eszelte ki, úgy jönnek egymásután a legbiztosabban működő hatások: bájos táblabíró-otthon az első felvonásban, könnyű, czifrálkodó, púderes karének a második felvonásban, és megint ének, elvesző, bánatos, gyöngéd csináltvirágokból szőtt ének a harmadik felvonásban. A három felvonás folyamán ezek a rendezői kieszelések, ezek a rendezőnek nyújtott alkalmak hatottak a legforróbban, s alig figyelt valaki a vékony kis drámára, ami egy ilyen habkönnyű biedermeier hangulatképbe is vékony egy kicsinykét.”¹¹

Herczeg Ferenc új drámájáról a legnyersebben – s talán a legpontosabban is – Bresztovszky Ernő nyilatkozott a *Népszavában*. Érdemes hosszabban idézni a helytálló észrevételeket megfogalmazó kritikából, mert Bresztovszky – Márkus Lászlóhoz hasonlóan – megvilágította, miért lehetett oly sikeres a Vígszínház bemutatója. „A sok színpadszerű ügyességgel, a novellairó Herceg kifogyhatatlan ötleteivel, de minden mélyebb tartalom nélkül megírott darab, Dérynének, a mult század eleji híres magyar színművésznőnek egy szerelmi története körül fordul meg. Déryné, a tiszta, nemes, és művészetének nagy, hazamentő hivatásáért lelkesülő asszony, beleszeret egy remetéskedő mágnásba, akinek szeretője lesz. De mikor rájön, hogy a férfit a felesége is szereti: megszakítja a viszonyt, habár mindkettőjük szakadni érzi a szívet. E köré a kis történet köré rakosgatja Herceg Ferenc a mult század eleji közélet ismert típusait...”¹²

A kritikákból viszont az is egyértelműen kiderül, hogy Herczeg remek szerepdarabot írt Varsányi Irénnek, aki az 1906–1907-es évadban a francia bohózatok házasságtörő asszonyai után a magyar színháztörténet legendás mű-

⁶ Uo., 90.

⁷ SEBESTYÉN Károly: Déryné ifjasszony = *Budapesti Hirlap*, 1907. február 7., 1.

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső: Déryné ifjasszony = Uő: *Színházi esték 1–2*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1978, 1., 409.

⁹ Uo., 410.

¹⁰ SZINI Gyula: Déryné ifjasszony – *Herczeg Ferenc színjátéka = Pesti Napló*, 1907. febr. 7., 11.

¹¹ MARCO [MÁRKUS László]: *A színházi hét = A Hét*, 1907, 6. sz., 95.

¹² (b.) [BRESZTOVSZKY Ernő]: *Herczeg Ferenc: Déryné ifjasszony (Bemutató a Vígszínházban) = Népszava*, 1907. február 7., 5.

vésznojét is életre kelthette. Érdekes megemlíteni, hogy Déryné megformálása után a színésznő csakhamar eljárt szolta Jolánt *Az ördög* című Molnár Ferenc-darabban 1907. április 10-én, és ő alakította Bródy Sándor *A tanító-nő* című művének címszerepét is 1908. március 21-én.

Varsányi Dérynéjét ugyan nem emlegették kortársai olyan áhítattal, mint a másik két említett szerepét, a Herczeg-bemutatót értékelő bírálatok kivétel nélkül elragadtatással emlékeztek meg játékaról. A színmű leghatásosabb jelenetére csaknem minden publicista kitért, a legpoétikusabban talán Bresztovszky Ernő. „Csodálatos egy jelenete volt Varsányinak [...], aki egy félórás jelenetet játszott végig egyetlen szó nélkül érzékeltetve egy egész lelki világ összeroppanását. Ez a jelenet s mai egész alakítása ritka tökéletességű, lelketrázó művészet volt.”¹³

A *Déryné ifjasszony* című Herczeg-darabot a Vígszínház 1918-ban is elővette, s néhányszor műsorára tűzte, de a dráma a magyar színháztörténetbe a Nemzeti Színházban 1928. október 12-én színre vitt bemutatóval vonult be. Mivel magyar színpadon játszották már a színművet, a korabeli szóhasználat repríznek, felújításnak nevezte a vállalkozást. Herczeg Ferenc újabb és régebbi színpadi munkáit az állami intézményben ekkoriban tervszerűen tűzték műsorra. Ugyanis Hevesi Sándor, aki a forradalmak után lett a társulat direktora, arra törekedett, hogy a magyar középosztály írófejedelmét háziszerezővé avassa. Hevesi 1926. január 29-én, Herczeg negyvenéves írói jubileumán díszelőadást rendezett, s hosszú beszédben méltatta az ünnepelt és a Nemzeti Színház kapcsolatát. „Ő egy a Nemzeti Színházzal – és a Nemzeti Színház egy ő vele. Ő a mi korunk élő hangja, a mi múltunk zengő visszhangja, a mi jövőnk eleven ígéje – s ezen a színpadon nem fog elmúlni soha.”¹⁴

Ennek a gondolatnak a szellemében Hevesi Sándor a Nemzeti Színház megnyitásának kilencvenedik évfordulóját Herczeg Ferenc *Déryné ifjasszony* című színjátékával akarta megünnepelni. Az író azonban még abba sem egyezett bele, hogy darabja második felvonását az 1928. február 28-án megrendezett díszelőadáson bemutassák. (Helyette a *Fekete lovas* részletét játszották el *Viszsa fogunk jönni!* címmel.)

A következő évadban Herczeg szerencsére engedékenyebbé vált, s 1928. július 8-án ezt írta Hevesi Sándornak: „Ami a Déryné ifjasszonyt illeti, szívesen rendelkezésére bocsájtanám a darabot, ha meg lehetne győzni a nyilvá-

nosságot arról, hogy a darab fölújítása nem az én, hanem a színház ötlete volt. Ez, kérem, nem hiúság, hanem védekezés; úgy tapasztaltam, hogy a sok repríz nagyon idegessé teszi az irodalmat, és minden ilyen előadás a nyílt és leplezett gyanúsítások özönét provokálja. Ha tehát Méltóságod érdemesnek látja és lehetségesnek tartja, akkor méltóztassék ezt a kérdést (persze csak ősszel) esetleg egy interjú útján tisztázni.”¹⁵

Hevesi érdemesnek tartotta a művet, s ha interjút nem is adott a bemutató előtt, a 8 *Órai Újság*ban az alábbi kommunikét adta közre: „Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója régóta szerette volna a színház műsorába beiktatni Herczeg Ferencnek *Déryné ifjasszony* című színművét. Az illusztris író most átadta a Nemzeti Színháznak ezt a darabját is és a *Déryné ifjasszony* az őszi szezonnak egyik legelső bemutatója lesz.”¹⁶ Hogy az előadás még vonzóbbá váljon, hamarosan már azt közölte a színház vezetősége, hogy a „repríz alkalmából Herczeg Ferenc teljesen új harmadik felvonást írt a régi nagy magyar színésznő életéről szóló darabba és ebben az új harmadik felvonásban bizonyos politikai szimbólumokat is vegyített.”¹⁷

Úgy látszik, Herczeg Ferencsel nem egyeztették ezt a szöveget, mert az író a bemutató előtt a *Magyar Színpad* című lapban azt közölte, hogy semmiféle politikai célzást nem szőtt a drámába, s új harmadik felvonást sem írt. „Mindössze annyi történt, hogy a harmadik felvonásba egy hosszabb új jelenetet illesztettem bele. De ezért sem engem illet a felelősség. Az új jelenet a darab rendezőjének, Horváth Jenőnek az ötlete. Neki természetesen tetszett az ötlet, én pedig megcsináltam.” Az író a betoldást így foglalta össze: „A táborszó társulatot zsványok támadják meg. Álzsványok: a kolozsvári Celesztin-trupp tagjai, direktoruk vezetésével, aki mint Oroszlán Bandi tör a színészekre, hogy megfélemlítse őket, s elvegye kedvüket attól, hogy Kolozsvárra menjenek.”¹⁸ De hamar kiderül a turpisság, és a két társulat fuzionál. Állítólag ez a költői allegória arra utalt, hogy a „magyarság csak az erőknél egyesítésével szerezheti meg Kolozsvárt.”¹⁹

Herczeg tagadta, hogy műve politizálna, és az újonnan készült jelenet sem volt kimondottan agitatív, Gáspár Jenő a *Magyar Kultúra* című jezsuita folyóiratban mégis párhuzamot vont Déryné kora és a Trianont követő évtized között: „a vígjátéknak még van egy szomorú aktualitása. Kassán és Kolozsvárott játszódik, azokon a vidékeken,

¹³ Uo.

¹⁴ HEVESI Sándor: *Herczeg Ferenc és a Nemzeti Színház* = *Uj Idők*, 1926, 6. sz., 153.

¹⁵ HERCZEG Ferenc *levele Hevesi Sándorhoz*. Budapest, 1926. július 8. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattár, Leltári szám: 59.3487

¹⁶ N. N.: *Déryné ifjasszony – Bajor Gizi* = 8 *Órai Újság*, 1928. július 12., 10.

¹⁷ N. N.: *A Déryné ifjasszony új harmadik felvonása* = *Az Est*, 1928. október 7., 13.

¹⁸ HERCZEG Ferenc: *A régi és a mai előadás* = *Magyar Színpad*, 1928. október 12., 1.

¹⁹ N. N.: *Két repríz a Nemzeti Színházban és a Kamaraszínházban* = *Magyar Színpad*, 1928. október 9., 1.

ahol a magyar szónak ismét idegenekkel és ellenségekkel kell harcolnia, s ahol a magyar színészet ma is olyan nyelv- és nemzetmentő szerepet tölt be, mint száz évvel ezelőtt.”²⁰

Az is politikai állásfoglalásnak számított, amit szinte minden kritikus megerősített, hogy Herczeg Ferenc műve végre hozzá méltó helyen került színre. „Bizonyos, hogy a darab, bár nem tartozik az illusztris író java alkotásai közé – a Nemzeti színpadára való. Egyrészt, mert a magyar színjátszás kezdő, hősi korszakának mintegy apoteózisául íródott [...] Másrészt, mert nyilvánvaló fogyatkozásait éppen ezen a színpadon meglehetősen ellensúlyozzák Herczeg jelentősebb drámai művei” – írta Kárpáti Aurél a *Pesti Napló*-ban.²¹ Ugyanezt jóval egyértelműbben fogalmazta meg Galamb Sándor a *Napkelet*-ben: „A Nemzeti Színház előadása elsőrangú. Ezt a régi magyar hangulatot egy színházunk sem tudja annyi kedvességgel, és olyan megható érzelmességgel megjeleníteni, mint az ország első színtársulata.”²²

A darab új jelenetét minden kritikus elutasította, Bajor Gizi színpadi játékának köszönhetően mégis igazi művészi élményként üdvözölhették a huszonegy éves színjáték előadását. A színésznő alakításáról megjelent méltatások ontották a jelzőket: „Dérynéje bűbájosan kedves, bensőséges, eleven életet sugárzó ifjasszony. Csupa líra: fojtott, könnyes szenvedés, boldog fellángolás, nevető öröm, fájó lemondás, s egy hosszú néma-jelenetben maga a lenyűgöző, hódító és elragadó drámaiság. Mit mondjak többet: igazi Déryné” – így Kárpáti Aurél.²³ Míg Kosztolányi Dezső szerint „Bajor Gizi alakítása maga az egység, a harmónia”²⁴ Molnár Jenő még ennél is tovább ment, és így írt a *Prágai Magyar Hirlap*-ban: „A bájnak, az igézetességnek, a költőiségnek égi jele ragyog Bajor Gizi minden hangján, minden mozdulatán.”²⁵

A címszerep alakítójáról Galamb Sándor fogalmazta meg a legösszettebb elemzést. „Ennek a kitűnő művész-

nőnek még legközyösebb szava mögött is mélyebb lelkeség vibrál, amelynek a kimondott szón mint valami transzparensen való diszkrét átcsillogása a hallgatóban állandó feszültséget és várakozást tart ébren. S e várakozást a »nagy jelenetekben« mennyi finomsággal és milyen kifejező erővel elégíti ki! De beszédjénél is csodálatosabb volt a második felvonásbeli hosszú hallgató jelenete. Mikor a grófné eljön hozzá, hogy visszakérje tőle hűtelen férjét, Déryné e több mint negyedórás jelenetben egy szót sem szól s a színésznőnek itt mindent némajátékkal kell kifejeznie. Bajor Gizi a színpad balfélén egy szekrény mellett megállott s végig ebben a helyzetben maradt. Kri-nolinjában olyan volt, mintha valami festő komponálta volna háromszögbe. Ennek a háromszögnek vonalait az egész jelenet alatt nem törte keresztül. Csak kezének egy-egy finom mozdulata, csak arcának egy-egy megrezdülése, csak fejének csekély lehajtása, csak a szemébe szökő könnyek vittek mozgást e látszólagos mozdulatlan-ságba. Ezek a minimális eszközök az érzések maximumát tudták kifejezni.”²⁶

Ezek az elragadtatott sorok jól szemléltetik, hogy Bajor Gizi csaknem teljesen azonosult szerepével, és ez a Dérynével való egybeolvadás azt is lehetővé tette, hogy végleg elfoglalja az első helyet a magyar színházművészetben, amelyet addig sokan elvitattak tőle. Herczeg darabjának páratlan sikere azt jelezte, hogy egyedül Bajor méltó – ahogyan a színikritikusok is visszhangozták – Déryné megszemélyesítésére. Azt azonban senki sem tette szóvá, talán nem is vette észre, hogy a színésznő alakítása azért lehetett olyan hiteles ebben a nosztalgikus elemeket felvonultató, a komoly emberi érzelmeket azonban kevésbé érzékeltető színdarabban, mert a színjátszók életkörülményei javultak, társadalmi státuszuk is emelkedett, de kiszolgáltatott helyzetük, hányatott sorsuk, zilált életvitelük alig-alig változott a vándorszínészet kora óta.

²⁰ GÁSPÁR Jenő: *Színházi Szemle = Magyar Kultúra*, 1928, 20. sz., 342.

²¹ [KÁRPÁTI Aurél] K. A.: Déryné ifjasszony. *A Nemzeti Színház pén- teki Herczeg-repríze = Pesti Napló*, 1928. október 13., 14.

²² GALAMB Sándor: *Színházi szemle = Napkelet*, 1928, 21. sz., 705.

²³ K. A. [KÁRPÁTI Aurél]: Déryné ifjasszony. *A Nemzeti Színház pén- teki Herczeg-repríze = Pesti Napló*, 1928. okt. 13., 14.

²⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Déryné ifjasszony. Herczeg Ferenc színműve a Nemzeti Színházban = KOSZTOLÁNYI: i. m. (1978), I., 432.*

²⁵ MOLNÁR Jenő: *Déryné ifjasszony a Nemzeti Színházban. Herczeg Ferenc vigjátékának felújítása = Prágai Magyar Hirlap*, 1928. október 14., 15.

²⁶ GALAMB: *i. m. (1928), 21. sz., 705.*